अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—यैः प्रमाणैर्धात्वर्थनिर्देशानामपाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१. 'परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम्—इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुतो ह्येतद्भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति, न पुनर्भ्वेधशब्दः?' (महा० १।३।१) यदि हि नाम 'भू सत्तायाम्, एध वृद्धौ' इत्येवं सार्थको धातूनां पाठो भवेत्, तर्हि भ्वेधसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्कैव नोदेति; भूशब्दानन्तरं सत्तायां पदस्य पाठात्। अत एवैतद्भाष्यव्याख्याने कैयट आह—

'न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अभियुक्तैरुपलक्षणतयोक्तत्वात्' इसि।

अत्रैव अभियुक्तपदख्याने नागेशेन—'भीमसेनेनेत्यैतिह्यम्' इत्युक्तम्।

२. 'पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। या इति धातुः, या इत्याबन्तः। वा इति धातुः वा इति निपातः। नु इति धातुः, नु इति प्रत्ययः। दिव इति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम्।' (महा० १।३।१)

यदि हि नाम धातुपाठेषु 'या प्रापणे' 'वा गतिगन्धनयोः' इत्येवं सार्थो धातूपदेशः स्यात् तर्हि शङ्कैवेयं नोदीयात्। यः खलु प्रापणेऽर्थे 'या' शब्दः, स धातुसंज्ञो भविष्यति। आबन्तस्तु नैव प्रापणार्थकः, कुतस्तस्य धातुसंज्ञाप्राप्तिर्यस्याः प्रतिषेधः कर्त्तव्यो भवेत्। एवं 'वा' 'नु' 'दिव'–आदिष्वप्यूह्यम्।

३. (क) 'न ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते।' (महा० ३।१।८; ११; १९)

(ख) 'कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति।' (महा० ३।१।१९)

(ग) "को हि धातु-प्रातिपादिक-निपातानामर्थानादेष्टुं समर्थः।" (महा० २।१।१)

द्वितीयवाक्यं व्याचक्षाणो नागेश आह—'पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात्।'

४. भट्टोजिदीक्षितोऽपि भूवादिसूत्रकौस्तुभे (१।३।१) अर्थरहितानामेव धातूनां पाठं स्वीचकार। तथा हि—'न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकस्तस्यापाणिनीयत्वात्। भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते। पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीदिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।' इति।

५. स एव पुनराह शब्द कौस्तुभे—(१।२।२०) 'तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम्।' इति।

एभिः प्रमाणैरिदं स्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देशः सोऽपाणिनीयः। पाणिनिस्तु 'भ्वेधस्पर्ध' इत्येवमर्थविरहितानेव धातून् पपाठेति।

पाणिनीयत्वप्रतिपादिकानि प्रमाणानि— तत्र यैः प्रमाणैर्धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिद्धयति, तान्युच्यन्ते—

१. महाभाष्ये केचन धातवोऽर्थनिर्देशपुरःसर मुद्ध्रियन्ते। तेन ज्ञायते महाभाष्यतः प्रागपि पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देश आसीत्।

२. 'चुटू' (१।३।७) इति सूत्रव्याख्याने महाभाष्यकारः पठति— 'अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— नैवंजातीयकानामिद्विधिर्भवति इति यदयमिरितः काँश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति— 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० ६१५), 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० ६९९) इति।

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन ज्ञापितं पुरस्तात्। अतो येन खल्वाचार्येण 'उ बुन्दिर्, स्कन्दिर्' धातू इरितौ नुमनुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टाः 'निशामने' 'गतिशोषणे च' अर्था अपि पठिता इति विस्पष्टम्।

३. भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत्—

'वपिः प्रकरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्तते— केशश्मश्रू वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते— अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुमेऽमुतश्च्यावयन्ति— इति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते— पृष्ठं कुरु, पादौ कुरु, उन्मृदानेति गम्यते।' महा० १।३।१)

अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थानां दृष्टत्वमुक्तम्, केषाञ्चिच्च वर्तनत्वम्। तत्र 'दृष्टः' 'वर्तते' पदयोरैकार्थ्यं नेति तु वाक्यविन्यासादेव स्पष्टम्। तेन ग्रोऽर्थो 'दृष्टः' इत्युक्तस्तस्यायमेवाभिप्रायो यत् स धातुपाठे पठितो दृश्यते इति; यस्त्वर्थो 'वर्तते' क्रियया निर्दिष्टः स खलु धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेदयोरुपलभ्यते इति।

४. बहवो हि वैयाकरणा धातुपाठे कृतानामर्थनिर्देशानां सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति। तद्यथा—

(क) 'कथमुद्यमोपरमौ ? 'अड उद्यमे', 'यम उपरमे' इति निपातनादनुगन्तव्यौ।' (काशि० ७।३।१४)।

(ख) 'धू विधूनने', 'तृप प्रीणने' इति निपातनादेतयोर्नुग्भविष्यति'।
(न्या० द्वि० भा० ७९२ पृ०)

(ग) 'शुभ शुम्भ शोभार्थे'— अत एव निपातनात् 'शोभा' इति साधुः'। (क्षीरत० ६।३४)

(घ) 'शोभेति निपातनात् ।' (५।२।४१) इति काव्यालङ्कारे वामनोऽपि ।

यदि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नाभविष्यत्तर्हि वैयाकरणानां तत्र सूत्रवत्प्रामाण्यबुद्धिरपि नोदैष्यत् । दृश्यते च यतस्तत्र सूत्रवत्प्रामाण्य-बुद्धिः, तस्माद् स्पष्टमेव यद्धात्वर्थनिर्देशान् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणा-स्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेवानुमन्यन्ते ।

५. धातुवृत्तिकाराः बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य प्रामाण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

(क) 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' (मा० धा० दि० ५१ ५२ सू०) इति दैवादिकपाठे मध्ये पठ्यमानं 'वा' पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उतोत्तरस्य ? 'पूर्वावयवे भौवादिकस्य तप सन्तापे (मा० धा० भ्वा० ७०४ सू०) इत्यस्यैश्वर्ये वा दिवादित्वमाचष्टे' इत्येके मन्यन्ते । 'उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथक्पदं सद् भौवादिकस्य 'वृतु' धातोः (मा० धा० भ्वा० ४९१ सू०) वरणे वा दिवादित्वं ब्रूते – इत्यपरे संगिरन्ते । 'वा इति धात्वेकदेशस्तेन 'वावृतु' इति धातुः—इत्यन्ये आतिष्ठन्ते ।

(ख) 'पतगतौवापशअनुपसर्गात्' (मा० धा० चु० २५०-२५१ सू०) इत्यत्रापि 'वा' पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः उतोत्तरस्य ? इति विवादः । कचन पूर्वसूत्रावयवं मन्यमानाः 'पतधातोर्गतौ वा णिजुत्पद्यते' इत्याहुः । अपरे उत्तरसूत्रावयवं मन्यमाना अपि 'वा' पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य पशोऽनुपसर्गा-द्वाऽदन्तत्वमाहुः । अन्ये तु 'वा' पदं धात्ववयवं ब्रुवाणाः 'वापश' इति धातुं स्वीचक्रुः ।

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वमुररीकृत्यैवोप-पद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु 'भ्वेधस्पर्धवत्' केवलो धातुनिर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि 'तपवावृतु' 'पतवापश' इत्येवं संहितापाठे वा शब्दे पठ्यमानेऽपि 'वावृतु' धातोः 'वापश' धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोदपत्स्यत । वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि 'तपवावृतु' 'पतवापश' इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरोऽपि स्यात्तर्हि 'तप-वावृतु' अथवा 'तपवा-वृतु', एवं 'पत-वावश' यद्वा 'पतवा-वश' इत्येवमेव सन्देहः स्यात्; न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणाचार्यः सार्थपाठं पाणिनीयं मन्यमानः 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' इत्यत्र 'तप ऐश्वर्ये वा, वृतुवरणे' इत्येवम्, 'तप ऐश्वर्ये, वावृतु वरणे' इत्ये-वञ्चोभयथा सन्धिविच्छेदमपि पाणिनीयमेवाह । तथा हि—

"अस्माकन्तूभयमपि प्रमाणम्; आचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपाद-नात् (मा० धा० पृ० ४१८) ।

६. यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात्तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोः द्विः पाठो नोपपद्यते । धातुस्वरूपनिदर्शनाय सकृत्पाठ एव पर्याप्तः स्यात् । तथा हि—

(क) अट्टादिषु हुडेः—हुडि सङ्घाते, (भ्वा० १७२), हुडि वरणे (भ्वा० १८०) ।

(ख) शौट्टादिषु किटः—किट खिट त्रासे (भ्वा० २०१) इट किट कटी गतौ (भ्वा० २१५) ।

(ग) मव्यादिषु खेलः—केलृ खेलृ क्ष्वेलृ वेल्ल चलने (भ्वा० ३५२) पेलृ खेलृ शेलृ षेलृ गतौ (भ्वा० ३५३) ।

७. एवमेव धात्वर्थानामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्रे एवान्यार्थनिर्देशाय पुनः पाठो नोपपद्यते । यथा—

(क) रघिलघि…गत्यर्थाः (भ्वा० ७७), लघि भोजननिवृत्तावपि (क्षी० त० भ्वा० ७६) ।

(ख) गज गजि……शब्दार्थाः (भ्वा० १५५), गज मदने च (भ्वा० १५६) ।

(ग) तय णय गतौ (भ्वा० ३१२) तय रक्षणे च (भ्वा० ३१२) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ च धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव सम्भवति, न द्विः; अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात् पुनः पाठे हेत्वभावात् । यदि हि नाम केनचिदर्वाक्कालिकेनार्थविरहिते पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्द्वावर्थावेकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत्पठितस्य धातोरर्थभेदाद् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् । अनेन ज्ञायते–यथा पाणिनिना सूत्रपाठे 'बहुलं छन्दसि' इति समानवर्णानुपूर्वीकं सूत्रमर्थभेदाच्चतुर्दशसु स्थानेषु पठितम्, तथैव धातुपाठेऽप्येक एव धातुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।

एतैः प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीयएवेति विस्पष्टमुक्तं भवति । इति ।

धातुपाठो द्विधा प्रोक्तो लघुवृद्धविभेदतः

वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिनोभयथा धातुपाठप्रवचनं कृतम् । तत्र तेन केचन अर्थनिर्देशरहिताः 'भ्वेधस्पर्ध' इत्येवं धातव एव संहितापाठेन प्रतिपादिताः । अपरे 'भू सत्तायाम्, उदात्तः । एध वृद्धौ' इत्येवमर्थनिर्देशसहिताः । अस्यामुपपत्तौ महाभाष्यमेव प्रमाणम् ।

तथा च अर्थनिर्देशरहितः धातूनां संहितापाठः 'लघुपाठः' इति वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धः, सार्थनिर्देशो धातुपाठश्च 'वृद्धपाठः' इति ।

अष्टाध्याय्या व्याख्यानग्रन्थानामालोडनेन शैली चेयमाचार्यस्य—इत्यनुमीयते । तथा च यथा अष्टाध्याय्यां भाष्यवार्त्तिककृतोर्व्याख्यानं लघुपाठमाश्रित्य, काशिकाकारादीनाञ्च व्याख्यानं वृद्धपाठमाश्रित्येति द्विधा व्याख्यानमुपलभ्यते; एवमेव धातुपाठस्यापि द्विधाप्रवचनस्वीकारे सर्वं समञ्जसं स्यात् । परम्परा चेयं प्राचीनानामाचार्याणां लघुवृद्धपाठप्रवचनरूपेति पुष्कलं संस्कृतवाङ्मयमप्यत्र प्रमाणमिति दिक् ।

यच्च मैत्रेय-भट्टोजिदीक्षित-नागेशादयो धात्वर्थनिर्देशं भीमसेनकृतं मन्यन्ते तत्तु भाष्याद्यपर्यालोचनविजृम्भितमेव । भीमसेनो नाम कश्चिद् वैयाकरणः सायणाचार्यादिवद् धातुपाठं व्याख्यातवानित्येव वक्तुं शक्यते, न तु तेन धात्वर्थनिर्देशोऽपि कृत इत्यपि; भाष्यादिविरुद्धत्वात् ।

वृद्धपाठत्रये तावज्ज्येष्ठः सायणसंस्कृतः

तत्र धातूनामर्थनिर्देशविरहितो लघुपाठश्शनैः शनैः पठने पाठने चोपयोगाभावाद्विरलतामगात् । सार्थनिर्देशो वृद्धपाठस्तु अध्ययनाध्यापने बहुलप्रचारत्वादिदानीं सर्वत्रोपलभ्यते । सोऽयं वृद्धपाठस्त्रिविध इति वैयाकरणेषु प्रसिद्धम् । अत्रेदं वक्तव्यम्—

यथा निखिलसंस्कृतवाङ्मये अन्येषां बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन विविधाः पाठा उपलभ्यन्ते तथैव पाणिनीयशब्दानुशासनस्यापि स्थितिः । पाणिनेरष्टाध्याय्याः काशिकावृत्तिसम्मतः पाठः पौरस्त्यैः प्रमाणत्वेनाश्रीयते । दाक्षिणात्यस्तत्रभवान्कात्यायनश्च यं पाठमाश्रित्य वार्त्तिकानि प्रणिनाय स दक्षिणेषु एव प्रमाणम् । क्षीरस्वामी च यं सूत्रादिपाठं क्षीरतरङ्गिण्यादिषु निर्दिशति स पश्चिमोत्तरशाखीयः । एवमर्थनिर्देशसहितस्य वृद्धधातुपाठस्यापि देशभेदेन त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । तत्र प्राच्याः मैत्रेयप्रभृतयो यं पाठमाद्रियन्ते, स पूर्वदेशीयः पाठः । क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति स पश्चिमोत्तरदेशेषु प्रमाणत्वेन स्वीकृतः । आचार्यपाल्यकीर्त्तेरुपजीव्यभूतः पाणिनीयधातुपाठश्च दाक्षिणात्यसम्मतो धातुपाठः—इत्यनुमीयते, न त्विदानीं स साक्षादुपलभ्यते ।

सम्प्रति यः पाणिनीयो धातुपाठो वैयाकरणैराद्रियते स सायणाचार्यैः परिष्कृतो वर्त्तते इत्यैतिह्यपृष्ठानि प्रमाणम् ।

धातुपाठेऽव्यवस्थायां विचारः क्रियतेऽधुना

अत्रैवं विचार्यते परमविदुषा श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकेन सूक्ष्मेक्षिकया—

"यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र पाठानां महत्यव्यवस्था दृश्यते। तत्र केषाञ्चिद्धातूनां क्रमविपर्यासः, केषाञ्चिदर्थ-विपर्ययः, केषाञ्चिदभावः, केषाञ्चिच्च पुनराधिक्यमपि दृश्यते। नहि धातु-पाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोस्समानः पाठ उपलभ्यते। एषा चाव्य-वस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तरं च वृद्धिङ्गता। तथा हि—

(१) 'जक्षित्यादयः षट्···न वार्थः परिगणनेन, आगणान्तमभ्यस्त-संज्ञा। इहापि तर्हि प्राप्नोति—आङः शासु··· ।' (महा० ६।१।६)

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्भगवतः पतञ्जलेः काले 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्य धातोः 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये (मा० धा०, अ० ८५ सू०) इत्यनन्तरं क्वचित् पाठ आसीत्। भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य कालेऽपि 'आङः शासु' धातोः 'वेवीङ्' उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानतो विज्ञायते। एतेन कैयटात्प्रागेव केनचिद्विदुषा 'आङः शासु' धातोः 'आस उपवेशने' (अ० १४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्यात्।

२. आगणान्तमभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽभ्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत्परिहरन्नाह भाष्यकारः—"षसिवसी छान्दसौ" (६।१।६)। अत्राह कैयटः—'षस् शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवलं षस् स्वप्ने, वश कान्तौ इति, तन्मतेनैतदुक्तम्'। इति।

एतेन स्पष्टं यत् कैयटकाले द्विविधः पाठ आसीदिति। अयं द्विविधः पाठोऽद्यापि लभ्यते। यथा धातुप्रदीपे वृत्तौ च—'षस् सस्ति स्वप्ने, वश कान्तौ' इति; क्षीरतरङ्गिण्याञ्च—'षस् स्वप्ने; वश् कान्तौ' इति।

३. माधवीयधातुवृत्तिकारः सायणो बहुत्रेत्थं लिलेख—

(क) 'इह केचिद् 'धृञ् धारणे' इति पठन्ति सोऽनार्षः...। अस्मा-भिस्तु मैत्रेयाद्यनुरोधेन ञित्प्रकरणे हरत्यन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृतः'। (मा० धा० २६६ पृ०)

(ख) 'गाङ् गतौ'...'गापोष्टक् इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योरयं धातुरा-दादिक इति स्थितम्। शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति। अस्माभिस्तु क्वाप्ययं पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेणेह पठितः।" (मा० धा० २६७ पृ०)

(ग) 'षच समवाये...एवं च न्यासकारादीनां बहूनामभिमतत्वादयं धातुरस्माभिः पठितः।' (मा० धा० २९२ पृ०)

(घ) 'यथा तु भाष्य-वृत्ति-न्यास-पदमञ्जर्यादिषु, तथायं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपादितम्। आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादि-हास्माभिर्लिखितम्।' (मा० धा० २९५ पृ०)

(ङ) 'एते पञ्चदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते ।' (मा० धा० ५६२ पृ०)

(च) 'तत्राद्यो बृहिश्च मैत्रेयाद्यनुरोधेन दण्डके पठितः ।' (मा० धा० ५६२ पृ०)

(छ) "'डु कृञ् करणे' इति भूवादौ पठ्यते।...अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः ।" (ऋग्भाष्यम् १।८२।१) ।

४. क्षीरस्वामी धातुपाठागमभ्रंशात्खिन्नमना आह—

'पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः ।
न विद्मः किं नु जह्मिः किं वात्रादध्महे वयम् ॥'

(क्षी० त० पृ० २७८)

५. महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—"ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः...।" सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येव पठ्यते चोदनायाच्ञार्थौ नोपलभ्येते ।

एभिः प्रमाणैर्हस्तामलकवत् विस्पष्टं भवति—यत्पाणिनीयधातुपाठे चिरकालात्पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् ।

धातूनां संहितापाठो वृत्तिकारैः समाश्रितः

यथा महाभाष्यकारादिभिरष्टाध्याय्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथैव धातुपाठेऽपि तत्तद्व्याख्याकारैः धातुसूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । अत एव यत्रतत्र 'तपऐश्वर्यवावृतुवरणे' 'पतगतौवापशानुपसर्गात्' इत्यादौ विवदन्ते ते ते धातुवृत्तिकाराः । अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्यथा ।

यश्च संहितापाठं प्रमाणीकृत्य विविधः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितस्तत्र तत्राचार्यैः, स पाणिनीय एवेति वैयाकरणानां परम्परा । इयमेवोररीकृत्य 'तपऐश्वर्यवावृतुवरणे' इत्यत्राह आचार्यः सायणः—

"अस्माकन्तूभयमपि प्रमाणम्, आचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात्" (मा० धा० पृ० ४१८) ।

अयं भावः—धातुपाठं प्रवचताऽऽचार्येण पाणिनिना केचन शिष्याः 'तप ऐश्वर्ये वा, वृतु वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादिताः, केचन च 'तप ऐश्वर्ये, वावृतु वरणे' इत्येवमिति ।

आचार्याः सायणादन्ये धातुवृत्तिकृतस्त्विमे

पाणिनिप्रोक्तधातुपाठं सायणाचार्यादन्येऽप्याचार्या व्याख्यातवन्तः; परन्त्विदानीन्तेषु केषाञ्चिदेव कृतय उपलभ्यन्ते। ईदृशामुपलब्धकृतीनामाचार्याणामेव संक्षिप्तवर्णनं प्रसङ्गप्राप्तं प्रस्तूयते—

१. पाणिनिः—यथा पाणिनीयाः 'उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः—केचिदाकडारादेका संज्ञा, केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यम्' (म० भा० १।४।१); 'शुङ्गाशब्दमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति—शौङ्गेय इति। द्वयमपि चैतत्प्रमाणम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात्' (काशि० ४।१।११८) इति महाभाष्य-काशिकादिप्रामाण्येन पाणिनीयसूत्राणां काञ्चित् पाणिनिकृतां वृत्तिं स्वीकुर्वन्ति; एवमेवाचार्येण धातुपाठं प्रवचता तत्रापि काचिद् वृत्तिः कृतेति पूर्वोक्ताभियुक्तिभिः प्रमाणयितुं शक्यते । अतो वयमिदं स्वीकुर्मो यत्पाणिनीयधातुपाठे प्रथमो वृत्तिकार आचार्यः पाणिनिः स्वयमेवासीदिति ।

२. सुनागः—महाभाष्ये बहूनि सौनागवार्त्तिकानि प्राप्यन्ते। पदमञ्जरीकारहरदत्तमतानुसारमाचार्यः सुनागस्तेषां प्रवक्ता । कैयटश्चेममाचार्यं कात्यायनादर्वाचीनं मन्यते। माधवीयायां धातुवृत्तावपि शकधातौ, असधातौ, शक्लृधातौ च सौनागमतनिर्देशेन, 'सौनागाः कर्मणि शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेर्भावे' इति 'विभाषा भावादिकर्मणोः' (७।२।१७) इत्यत्र काशिकावृत्तौ सौनागमतोद्धरणेन चानुमीयते पाणिनीयधातुपाठे सौनागवृत्तिः। क्षीरस्वामी अप्येकत्र धातुविषयकं सौनागमतमुद्धरति (क्षी० त० ३ पृ०) इति सुनागोऽपि धातुवृत्तिकार इति निश्चीयते।

३. भीमसेनः—धातुप्रदीपकर्ता मैत्रेयः, उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणिः, अमरटीकासर्वस्वकारः सर्वानन्दः, कविकल्पद्रुमटीकाकारो दुर्गादासः, दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुकमुनिः, भट्टोजिदीक्षितनागेशप्रभृतयश्च स्वस्वग्रन्थेषु बहुत्र धातुविषयकं भीमसेनमतमुल्लिलिखुः । एतेन विज्ञायते यद्भीमसेनाख्येन पाण्डुपुत्रवृकोदरादतिरिक्तेन केनचिद्विदुषा काचिद्धातुवृत्तिर्विरचितेति । 'पाणिनीयधातूनामर्थनिर्देशकोऽयमेव भीमसेनः' इति मतं त्वस्माभिः पूर्वं युक्तिभिः खण्डितमेव।

४. क्षीरस्वामी—शाब्दिकमूर्धन्यः क्षीरस्वामी 'क्षीरतरङ्गिणी'—नाम्ना पाणिनीयधातुपाठं व्याख्यातवान्। व्याख्यानमिदमुपलभ्यमानेषु व्याख्यानेषु प्राचीनतमं महत्त्वपूर्णञ्च। अत एव मैत्रेयसायणवर्धमानप्रभृतयस्ततोऽर्वाचीना धातुवृत्तिकाराः आचार्याश्च क्षीरस्वामिमतं पदे पदे समुद्धरन्ति क्वचित्तदुक्तिखण्डनाय, क्वचित्परमतदूषणे दार्ढ्याय स्वमतदूषणनिरासाय वा।

अयमाचार्यः कस्मिन् काले कस्मिन् देशे च समुत्पन्न इति न शक्यते दृढं वक्तुम्।

'न्याय्ये वर्त्मनि वर्त्तनाय भवतां षड् वृत्तयः कल्पिताः' इति क्षीरतरङ्गिण्युपोद्घातश्लोकप्रामाण्येन च विज्ञायते यदनेनाचार्येण क्षीरतरङ्गिणीं विहायान्या अपि अमरकोशोद्घाटनादयः पञ्च वृत्तयो विरचिताः।

५. मैत्रेयः— बौद्धविदुषा श्रीमैत्रेयरक्षितेन पाणिनीयधातुपाठे एका संक्षिप्ताकारा वृत्तिर्धातुप्रदीपनाम्ना कृता। अयं मैत्रेयरक्षितः पाणिनीयतन्त्रस्यासामान्यपण्डित आसीदिति धातुप्रदीपसमीक्षया प्रतीयते। यथोचोक्तं तेनापि स्वयमेव धातुप्रदीपान्ते—

आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदी।
कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय॥ इति।

अत एवार्वाचीनैराचार्यैः सायणप्रभृतिभिरपि स्व-स्व-धातुवृत्तिषु मैत्रेयव्याख्यात एव पाणिनीयधातुपाठः प्रमाणतया स्वीकृतः। 'योऽयं पाणिनिधातुपाठः साम्प्रतमध्ययनाध्यापने प्रयुज्यते, सोऽपि मैत्रेयव्याख्यातः एव, सायणाचार्येण तु स केवलं प्रतिसंस्कृतः' इति मतं माधवीयधातुवृत्तिपर्यालोचनानन्तरं दृढं स्वीकर्तुं शक्यते।

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम्।
नाम्ना तन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः॥

इति धातुप्रदीपोपसंहारश्लोकप्रामाण्येन तन्त्रप्रदीपोऽप्यन्या कृतिर्मैत्रेयरक्षितस्येति निश्चीयते।

अयमाचार्यः कदा क्व च जन्म लेभे इत्यविदितचरमेव। केचित्त्वस्य धातुप्रदीपे बहुत्र बवयोरभेदेन व्याख्याने पाणिनीयतन्त्रे प्रमादाद् बाङ्गत्वमस्यानुमिन्वन्ति।

६. देवः—अनेन विदुषा 'दैवम्' इति नाम्नैकः श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो निबद्धः। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयधातुपाठेऽनेकत्र पठितानां सरूपाणां धातूनां पाठप्रयोजनविचारः कृतः। अयमाचार्यो मैत्रेयरक्षितादर्वाचीन इति ऐतिह्यविदां मतम्। माधवीयायां धातुवृत्तौ सायणाचार्येण दैवस्य; अस्य वार्त्तिकस्य पुरुषकारस्य चासकृन्निर्देशः स्वोक्तप्रामाण्यार्थं कृत इति प्रामाणिकोऽयं धातुवृत्तिकार आसीदित्यवसीयते।

७. श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिः—अनेनाचार्येण 'दैव'ग्रन्थस्य 'पुरुषकार' नामकं वार्त्तिकं लिखितम्। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि अनुपदमुद्धरणदर्शनादस्याचार्यस्यानेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति स्फुटं भवति। सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तावयमस्य ग्रन्थश्च बहुधा निर्दिष्टः।

आचार्योऽयं १२०० वैक्रमाब्दे जात इत्यैतिह्यविदः।

८. अन्ये आचार्याः—अपरेऽपि शतश आचार्याः काले काले पाणिनीयधातुपाठं व्याचख्युः। तेषु केचित् सायणाचार्येण स्वकीयायां धातुवृत्तौ

स्मृताः स्वमत-परमतविवादेषु। तेषां नामानि चास्माभिरत्र ग्रन्थान्ते प्रथम-परिशिष्टे संगृहीतानीति तानि तत एवावगन्तव्यानि।

धातुवृत्ते रचयितुः सायणार्यस्य जीवनम्

व्याघ्रभूत्यादिभिराचार्यैः, मैत्रेयरक्षितक्षीरस्वाम्यादिविद्वद्भिश्च प्रणीतेषु प्राचीनेष्ववर्वाचीनेषु च नानाविधेषु धातुव्याख्यानेषु सत्स्वपि तेषु सायणाचार्यविरचितं 'माधवीयधातुवृत्ति' नामकमेतत्प्रस्तुतं व्याख्यानं सर्वोपकारकं सुगमतमं चेति निर्विवादम्।

को हि नाम संस्कृतभाषाभिज्ञः सहृदयः वेदभाष्यकर्त्तुः सायणाचार्यस्य नाम्नोऽनभिज्ञः। वेद-व्याकरण-काव्य-कोश-न्याय-साहित्यैतिह्यधर्मशास्त्रादि-नानाविधेषु विषयेषु प्रसन्नगम्भीरया सुललितया गिरा ग्रन्थराशिं विरचयद्भिरेभिराचार्यपुङ्गवैः सुतरां सत्यापितं खल्विदं पदम् 'भारद्वाजकुलेश सायण! गुणैस्त्वत्तस्त्वमेवाधिकः' इति। यद्यप्येभिः पूर्वाचार्यपरम्परयैव प्रायः सर्वेऽपि ग्रन्था रचितास्तथापि सर्वेष्वपि विषयेषु एषां काप्यतितलस्पृग्रचनाशैली महतीं चित्तचमत्कृतिं जनयति, धूनोति चावश्यं सहृदयानां विदुषां शिरांसि।

अयमाचार्यः १३७२ वैक्रमाब्दे मायणगृहे सम्भूतः। अस्य पितुर्नाम 'मायणः' इति, मातुश्च 'श्रीमती' इति। भ्रातरौ च द्वौ। तत्र ज्येष्ठो माधवाचार्यः प्रसिद्धः, कनिष्ठश्च भोगनाथः कविः। अयं गोत्रेण भारद्वाजः, शाखया तैत्तिरीयः, सूत्रेण च बौधायन आसीत्। यज्ञनारायणार्यः इत्यस्य नाक्षत्रं नाम। त्रयश्चास्य विद्यागुरवः– श्रीविद्यातीर्थ-भारतीतीर्थश्रीकण्ठनामानः।

पाणिनीयव्याकरणे, मीमांसायाम्, वेदेषु च निष्णातोऽयमासीदित्येतत्कृतग्रन्थपर्यालोचनया स्पष्टं प्रतीयते।

विजयनगरराज्याधीश्वरस्य सङ्गममहीपतेरयं महामन्त्री, कुलगुरू राज्यप्रबन्धकश्चासीत्। सङ्गममहीपतिश्च सङ्गम(प्रथम)सुतस्य बुक्कमहीपतेः हरिहरसहोदरस्य कम्पराजस्य सुतः १४१२ वैक्रमाब्दतः १४२० वैक्रमाब्दं यावत् विजयनगरराज्यं शशास।

अस्यैव राज्यप्रबन्धकालेऽयमाचार्यः सतीष्वपि प्राक्तनीषु धातुवृत्तिषु, तत्रत्यान् दुरुक्तानुक्तादिविषयान् परिहृत्य लोकोपकारकमिदम् 'माधवीयधातुवृत्ति'नामकं नवीनं ग्रन्थरत्नं प्रादुरभावयत्।

यथोक्तमनेन धातुवृत्तेरारम्भे—

'अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः।
यत्कीर्त्तिमौक्तिकादर्शे त्रिलोक्या प्रतिबिम्ब्यते' ॥ ४ ॥